

УДК: 316.443

Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства

С.М. ОКСАМИТНА

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м.Київ, Україна,
E-mail: oksamyt@ukma.kiev.ua**Авторське резюме**

У статті викладено результати дослідження динаміки соціально-класової самоідентифікації серед дорослого населення України. Соціально-класова належність індивідів визначалася за результатами відповідей на відкрите запитання, на відміну від поширеного у вітчизняній соціології методичного підходу визначати соціальну належність індивідів, використовуючи під час опитувань різні форми закритих запитань з наперед визначеним переліком альтернатив. Порівняння емпіричних даних двох досліджень 2001 та 2014 років виявило, що відбулися суттєві зміни соціально-класової самоідентифікації. Домінуюча на початку 2000-х років умовно «радянська» схема соціальної самоідентифікації, коли близько 60 % зайнятих дорослих зараховували себе до типових для радянського періоду класів/прошарків (робітничий клас, селяни, службовці, інтелігенція), поступилася пострадянській/прозахідній суб'єктивній стратифікації, зосередженій навколо середнього класу. Відбулося суттєве, майже трикратне зростання самоідентифікації зайнятих дорослих з середнім класом/прошарком. Самоідентифікація зайнятого населення країни з середнім класом за відповідями на відкрите запитання кількісно наближається до відповідних показників самоідентифікації як відповідей на різні типи закритих запитань з наперед визначеними альтернативами за градаційною класовою схемою. Відбулося суттєве зменшення класової самоідентифікації з робітничим класом, службовцями та селянами. Значно збільшилася кількість зайнятих індивідів, які відносять себе до категорії бідних і злиднених.

Ключові слова: соціально-класова самоідентифікація, середній клас, робітничий клас, нижчий клас, бідні.

The citizens' self-identification in the social structure of ukrainian society

S.M. OKSAMYTNA

National university of «Kyiv-Mohyla academy», Kyiv, Ukraine, E-mail: oksamyt@ukma.kiev.ua

Abstract

The article presents the results of the dynamics of social class identification research among the adult population of Ukraine. The individuals' class positions were identified as the answers to open-ended question, unlike to popular in the Ukrainian sociology approach to identify the social characteristics of individuals, while using different forms of closed questions with predefined list of alternatives. Comparing the empirical data of 2001 and 2014 surveys it was found that there have been significant changes in the class self-identification, if we analyze the answers to the open-ended question. The dominant in the early 2000s conventionally called «Soviet» scheme of social identity, when about 60% of employed adults identified themselves with the typical Soviet classes or strata (the working class, peasants, intellectuals), has given way to post-Soviet or pro-Western subjective stratification centered around the middle class. There was a significant, almost three-fold increasing of the employed adults' identification with the middle class. Also there was a significant reduction of class identification with the working class, peasants and servants.

Keywords: class self-identification, middle class, working class, low class, the poor.

Постановка проблеми. Суб'єктивний підхід до визначення соціально-класової належності дорослих чоловіків і жінок становить загальноновизнану складову сучасного класового і стратифікаційного аналізу, у тому числі у вітчизняній соціології. Такий підхід характерний насамперед для досліджень, зосереджених навколо критеріїв визначення та масштабів середнього класу. Однак, незважаючи на вже звичне звернення вітчизняних науковців до суб'єктивного класового самовизначення, досить мало уваги приділяється порівнянню одержаних результатів, особливо коли йдеться про емпіричні дані, ґрунтовані на застосу-

ванні в опитувальниках різних шкал і типів запитань, зокрема відкритих і закритих, за допомогою яких визначається класова самоідентифікація дорослого населення та її динаміка протягом останніх десятиліть.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній соціології, зокрема в межах класового та стратифікаційного аналізу, застосовуються різноманітні концептуальні та методичні підходи до дослідження соціально-класової структури суспільства. Більшість концептуальних підходів та емпіричних схем можна віднести або до градаційної (gradational), або до відносної (relational) моделей класової структури

© С.М. Оксамитна, 2015

суспільства [10]. Побудова градаційної моделі зазвичай ґрунтується на застосуванні як об'єктивних, так і суб'єктивних показників класової належності. Зокрема, висновки вітчизняних дослідників середнього класу щодо масштабів та характеристик останнього ґрунтують на емпіричних даних, які містять об'єктивні показники (освіта, заняття, дохід тощо) та/або суб'єктивні самооцінки класової належності. Щоб виявити бачення дорослими громадянами свого місця в соціальній ієрархії суспільства, до респондентів під час опитувань звертаються з проханням самим визначити своє становище на сходинках (драбині, піраміді) соціальної ієрархії [1; 5; 7] або вказати, до якого класу чи страти (прошарку) вони належать [1-4; 6-7; 9]. За останнім підходом респондентам зазвичай пропонується закритий перелік альтернатив, який містить певну кількість назв класів або страт, як-то: вищий, середній (вищий середній, середній, нижній середній), нижчий та/або робітничий [1-2; 6-7; 9].

Від початку 2000-х років застосування суб'єктивного підходу до визначення класової належності з використанням закритого запитання давало доволі типові результати, коли близько половини дорослих чоловіків і жінок визначали свою класову належність, як середній або узагальнений середній клас (вищий середній, середній, нижній середній класи разом). Один з таких типових прикладів – класова самоідентифікація дорослого населення України за даними міжнародного дослідження ISSP (International Social Survey Programme: Social Inequality IV) 2009 року. Відповідаючи на закрите запитання щодо класової належності, респонденти визначили її як: вищий клас – 0,2 %, середній клас (вищий середній клас, середній клас, нижній середній клас разом) – 52 %, робітничий клас – 38 %, нижчий клас – 10 % [1; 6]. Частка середнього класу в Україні виявилася хоча й достатньо великою, але дещо меншою, ніж у Росії (62 %), постсоціалістичних (65 %) та західних (70 %) країнах [6, с. 48].

Подібний підхід застосовують також дослідники з Центру Разумкова, періодично досліджуючи масштаби та характеристики середнього класу в українському суспільстві [2; 9]. За даними останнього дослідження 2014 року, дорослі громадяни серед запропонованих трьох соціальних класів обрали для себе вищий клас – 0,8 %, середній – 48,7 % та нижчий – 15,8 % [9, с. 52]. Порівняння з відповідними результатами попередніх досліджень 2002 та 2008 років виявило відсутність суттєвої динаміки щодо самоідентифікації респондентів з середнім класом (спостерігається тенденція навіть незначного зменшення від 51,7 % у 2002 році до 50,7 % та 48,7 % у наступні роки досліджень).

На протипагу викладеному вище, серед вітчизняних дослідників існує також думка про

те, що для населення України характерна дуже низька оцінка власного статусу [8]. Висновок ґрунтується на даних щодо самоідентифікації дорослих з певним соціальним класом, коли «навіть ще у 2011 р. як заможних себе визначили тільки 0,1 %, як представників середнього класу – 1,5 %, до небідних, але ще не представників середнього класу себе віднесли 38,2 %, до бідних – 60,2 %» [8, с. 252]. Як бачимо, вітчизняні дослідники під час опитувань використовують вельми різноманітний перелік пропонувананих респондентам для самовизначення назв класів як від вищого до нижчого, так і від заможних до бідних. Результати відповідних досліджень також є неоднозначними. Проте відкритим залишається питання, а чи дорослі чоловіки і жінки самі визначають своє місце у суспільній ієрархії за допомогою саме тих класових чи стратових категорій, які пропонуються їм дослідниками у вигляді переліку альтернатив закритих запитань?

Мета дослідження. Ще на початку 2000-х років з'ясувалося, що існують суттєві відмінності між тим, як респонденти визначають свою класову належність, коли їм пропонується відповісти на закриті запитання під час опитування, та коли їх просять самостійно, без будь-яких підказок назвати соціальний клас чи верству, до яких вони вважають себе належними [3-4]. Наразі ж мета дослідження полягає у виявленні динаміки соціально-класового самовизначення дорослого населення України, порівняно з початком 2000-х років, та порівнянні результатів застосування різних методичних підходів до вивчення класової самоідентифікації.

Виклад основного матеріалу. У 2001 році в межах репрезентативного моніторингового дослідження «Українське суспільство: десять років незалежності» Інституту соціології НАН України дослідники вперше звернулися до дорослих громадян країни з відкритим запитанням щодо визначення їхньої належності до певного соціального класу чи прошарку [3-4]. Дослідники припускали, що «класовий словник» респондентів міститиме значно більше назв, аніж це передбачається альтернативами відповідних закритих запитань, а відповіді представлятимуть як типові радянські найменування класів і прошарків, так і вже поширені у пострадянський період назви класів, зокрема вищого, середнього та нижчого, типових для розвинених західних суспільств. Указане припущення повністю підтвердилося, оскільки словник класових найменувань містив близько десятка назв. У таблиці 1 представлений розподіл відповідей усіх респондентів, а також тих індивідів, які вказали певний основний рід занять (тобто на момент опитування не були незайнятими (пенсіонерами, студентами, домогосподарками, безробітними, тимчасово непрацюючими)). Авторка надає пере-

вагу аналізувати тенденції соціально-класової самоідентифікації саме серед представників зайнятого дорослого населення, оскільки у сучасному класовому та стратифікаційному аналізі загальноприйнято вважати заняття основою визначення класової належності індивідів, так само як основою формування відповідних складових класової свідомості та класової дії.

Таблиця 1. Динаміка соціально-класової належності, 2000-2014 рр.

Клас / верства	Серед усіх дорослих, %		Серед зайнятих на момент опитування, %	
	2000 р.	2014 р.	2000 р.	2014 р.
Середній клас	14	36	16	43
Робітничий клас	28	18	34	24
Нижчий клас	13	13	11	9
Інтелігенція	6	6	8	8
Бідні / злиденні	-	9	-	5
Службовці	7	2	11	4
Селяни	12	3	7	2
Підприємці	2	1	3	2
Керівники (менеджери, управлінці)	1	-	1	-
Вищий / вищий середній клас	0	1	1	1
Ні до якого класу / Важко відповісти	15	11	8	2

За наведеними у таблиці 1 даними, у 2001 році серед зайнятих дорослих типова «радянська» схема класового самовизначення (робітничий клас – 34 %, селяни – 7 %, інтелігенція – 8 %, службовці – 11 %, що разом становить 60 %) кількісно переважала умовну «західну», зосереджену навколо середнього класу. Привертає увагу, що тільки 14 % респондентів серед усього дорослого населення (16 % серед зайнятих) вказали, що вважають себе представниками середнього класу, відповідаючи на відкрите, без будь-яких альтернатив запитання. Це суттєво відрізняється від наведеного вище, коли, за даними Центру Разумкова, у 2002 році 51,7 % дорослих громадян вказали свою належність до середнього класу, відповідаючи на закриті запитання з трьома альтернативами [9, с. 52]. Досить несподіваним на початку 2000-х років виявилось те, що кожен дев'ятий зайнятий дорослий (11 %) вважав себе належним до нижчого класу, хоча така назва не мала ані радянського коріння, ані поширеного публічного вжитку протягом першого десятиліття незалежності.

Як же змінилася соціально-класова само-

ідентифікація дорослого населення протягом другого десятиліття незалежності та розбудови капіталізму в Україні? Спробуємо відповісти на це питання, порівнявши викладені вище результати з одержаними на початку 2014 року. Відповідне репрезентативне опитування проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Як і в попередньому дослідженні, респондентів просили відповісти на відкрите запитання, до якого соціального класу або прошарку вони б себе віднесли. Загалом було одержано 3338 відповідей. Проте нас найбільше цікавили відповіді насамперед тих чоловіків і жінок, які на момент опитування мали певне заняття. З усіх респондентів 1734 вказали основний рід занять (окрім пенсіонерів, домогосподарок, безробітних, студентів тощо), серед яких 1448 визначили власну класову належність. У таблиці 1 також наведений розподіл відповідей зайнятих чоловіків і жінок щодо класової належності у 2014 роках.

Порівнюючи результати двох досліджень, можемо виявити наступні основні тенденції динаміки соціально-класової ідентифікації протягом останніх 14 років.

По-перше, домінуюча на початку 2000-х років умовно «радянська» схема самоідентифікації, коли близько 60 % зайнятих дорослих зараховували себе до типових для радянського періоду класів / прошарків (робітничий клас, селяни, службовці, інтелігенція), поступила-ся пострадянській / прозахідній суб'єктивній стратифікації, зосередженій навколо середнього класу.

По-друге, спостерігається суттєве, майже трикратне зростання самоідентифікації респондентів з середнім класом / прошарком від 16% до 43% серед категорії зайнятих (серед усіх опитаних – від 14% до 36%). Позитивна динаміка очевидна. Самоідентифікація зайнятого населення країни з середнім класом за відповідями на відкрите запитання кількісно наближається до відповідних показників самоідентифікації як відповідей на різні типи закритих запитань з наперед визначеними альтернативами за градаційною класовою схемою.

По-третє, спостерігається суттєве зменшення класової самоідентифікації з робітничим класом (з 34% до 24%), службовцями (з 11% до 4%) та селянами (з 7% до 2%). Як бачимо, у 2014 році лише чверть зайнятих дорослих ідентифікувала себе з робітничим класом, хоча на початку 2000-х років таких була третина. Очевидно, це результат як реального скорочення промислового виробництва, так і остаточного відходу у минуле радянської ідеології та суттєвого звуження ролі й впливу Комуністичної партії України в нашому суспільстві, а також результат не появи потужних, впливових некомуністичних лівих політичних сил, здатних підтримувати і впливати на класову самосвідомість робітників.

По-четверте, у словнику соціальної самоідентифікації для масового вжитку з'явилася категорія бідних/злидених, до якої вже віднесли себе 5% чоловіків і жінок. Йдеться саме про зайняте населення, тобто тих, хто на момент опитування мав певне професійне заняття. Загалом же серед усіх опитаних 9% вважають себе належними до вказаної категорії, що значно менше, аніж за даними згаданого вище дослідження, коли 60% дорослих визначили себе як бідних, відповідаючи на закриті запитання з відповідним набором альтернатив [8, с. 252]. Аналізуючи і узагальнюючи відповіді респондентів щодо соціально-класової належності, можна прийти до висновку, що поняття «середній» вживається респондентами одночасно в межах щонайменше двох класифікаційних схем, а саме:

1. Вищий (вище середнього) – середній – нижчий (нижче середнього, низький) класи;

2. Багаті – середняки (не багатий, не бідний) – бідні.

Окрім уже звичного самонайменування «середній клас», респонденти досить часто послуговувалися найменуванням «середняки», хоча така усталена назва соціального прошарку залишилася у вже далекому історичному минулому першої половини ХХ століття. Відомі з нашої історії «середняки» – це не багаті, але й не бідні селяни, які не експлуатували чужу працю, не користувалися плодами чужої праці, а працювали самі на себе, не зазнаючи експлуатації. Схоже, що сучасні переважно урбанізовані українці згадали і використали історичне найменування селян-середняків першої половини минулого століття, пояснюючи власне становище в соціальній ієрархії сучасного суспільства.

Цілком можливо, що подвійне тлумачення «середнього» відбивається відповідно у двох варіантах тлумачення неналежності до середнього класу, тобто локалізації нижче середніх: нижчий клас і бідні / злиденні. Зайняті дорослі майже однаково схильні ідентифікувати себе як належних до нижчого класу, так і до бідних. Незайняті дорослі значно частіше зараховують себе до бідних, аніж до нижчого класу.

Третя вісь соціального поділу, на нашу думку, зберігається як типова для радянського періоду, хоча й значно менш поширена: робітники – селяни – службовці – інтелігенція, тобто за соціально-професійними характеристиками заняття. Сюди ж, як відосблене утворення пострадянської доби, можемо віднести самоідентифікацію з верствою підприємців.

Отже, на нашу думку, виокремлюються три основні смислові площини соціально-класової самоідентифікації зайнятого населення: 1) за місцем в ієрархічному розташуванні класів/прошарків; 2) за шкалою багаті – середні (середняки) – бідні; 3) за професією чи заняттям.

В опитуванні 2014 року основний рід занять респондентів диференціювався таким чином: робітник, сільськогосподарський робітник; службовець (заняття не вимагає вищої освіти); спеціаліст (заняття вимагає вищої освіти); зайнятий індивідуальною трудовою діяльністю; підприємець, фермер; військовий, правоохоронець. Дані щодо соціальної самоідентифікації зайнятих чоловіків і жінок за вказаним родом занять наведені у таблиці 2. Смислова множинність соціальної самоідентифікації очевидна, так само як і домінуюча тенденція, коли не менше половини представників усіх видів занять нефізичної праці вважають, що належать саме до середнього класу.

Таблиця 2. Соціальна самоідентифікація за родом занять, % за колонкою

Соціальна самоідентифікація	Основний рід занять					
	Робітник, сільськогосподарський робітник	Службовець (заняття не вимагає вищої освіти)	Спеціаліст (заняття вимагає вищої освіти)	Індивідуальна трудова діяльність	Підприємець, фермер	Військовий, правоохоронець
Середній клас	29	55	51	63	54	27
Робітничий клас	48	11	6	11	4	-
Нижчий клас	10	7	8	7	4	-
Інтелігенція	-	5	23	5	7	-
Бідні / злиденні	7	6	3	4	2	9
Службовці	-	12	4	-	1	64
Селяни	3	2	-	1	2	-
Підприємці	-	-	-	4	25	-
Вищий / вищий середній	1	1	3	-	-	-
Важко відповісти	2	1	2	5	1	-
n	601	249	412	81	83	22

Важливими чинниками класової самоідентифікації зайнятого населення залишаються такі, як гендерна належність, вік, рівень освіти, місце проживання. Зокрема до середнього класу статистично значуще частіше зараховують себе жінки (48 %), порівняно з чоловіками (39 %), так само, як і до інтелігенції (жінки – 11 %, чоловіки – 6 %). Натомість майже третина зайнятих чоловіків (30 %) ідентифікували себе як належних до робітничого класу, на відміну від жінок (17 %). Гендерна належність респондентів ніяким чином на позначається на самоідентифікації з бідними/злидними та нижчим класом. Підтверджується вже раніше виявлена тенденція [7], коли значною є вікова диференціація індивідів, схильних ідентифікувати себе з середнім класом: молодші категорії респондентів (18-29, 30-39, 40-49 років) статистично значуще частіше відносять себе до середнього класу, аніж старші чоловіки і жінки. Найбільшою мірою це стосується зайнятих респондентів 30-39 років.

Чим вищий рівень освіти респондентів, тим частіше виявляється самоідентифікація з середнім класом, і тим рідше з класом робітничим. Серед володарів дипломів про вищу освіту лише 8 % вважають себе представниками робітничого класу, натомість 18 % називають себе інтелігенцією, а половина (50 %) визначає себе як середній клас. Соціальний простір класової самоідентифікації у містах суттєво не різниться за категоріальним набором. Можемо говорити про універсальність категорій класових самонайменувань у межах соціального простору країни загалом, тобто і міське, і сільське населення використовують подібні

набори класових найменувань для визначення власного місця серед інших класів і прошарків. Серед десятка наведених класових категорій відмінність між містянами і селянами спостерігається лише у трьох випадках. Зрозуміло, що сільське населення статистично частіше називає себе селянами, проте така частка становить лише 7 %. Натомість 29 % серед зайнятого сільського населення вважають себе робітничим класом (серед містян – 23 %), а 35 % ідентифікують себе з середнім класом чи середняками. Мешканці міст вважають себе середнім класом статистично значуще частіше – 45 %.

Висновки. Таким чином, від початку 2000-х років спостерігається суттєва динаміка соціально-класової самоідентифікації серед дорослого населення країни загалом та категорії зайнятих зокрема. Така тенденція не виявляється, якщо під час опитування використовувалися закриті запитання з різним набором шкал чи альтернатив відповідей. За умови відсутності наперед визначених і пропонуваніх під час опитування найменувань класової належності, більше 40 % зайнятих чоловіків і жінок вважають себе представниками узагальненого середнього класу, що може сприйматися як позитивна соціальна тенденція, зважаючи на приписувані середньому класу позитивні якості та його значення для становлення демократичного і економічно розвиненого суспільства. Проте до однозначно негативних тенденцій можна віднести усталеність самоідентифікації частини дорослого населення з нижчим класом, а також появу серед зайнятих протягом 2000-х років достатньо великої категорії тих, хто вважає себе бідними і злидними.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року) [Текст] / С. Бабенко; за ред. О. Іващенко; Ін-т соціології НАН України, Київський міжнар. ін-т соціології, Ін-т політики, Центр «Соціальні індикатори». – К., 2009. – 44 с.
2. Міщенко М. Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства [Текст] / М. Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 7. – С. 7-13.
3. Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України [Текст] / С.М. Оксамитна, С.С. Бродська // Наукові записки НаУКМА. – 2001. – Т. 19. Соціологічні науки. – С. 44-50.
4. Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу [Текст] / С.М. Оксамитна, С.О. Макеєв // Українське суспільство: десять років незалежності / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги; Ін-т соціології НАН України. – К., 2001. – С. 278-285.
5. Симончук О. Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні [Текст] / О. Симончук // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – Т. 1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги; Ін-т соціології НАН України. – К., 2011. – С. 68-83.
6. Симончук О.В. Класові позиції і класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку [Текст] / О.В.Симончук // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 161. Соціологічні науки. – С. 46-55.
7. Симончук О.В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства [Текст] / О.В.Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / за ред. С. Макеєва. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 209-243.
8. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу [Текст] / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
9. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян [Текст]. – К.: Центр Разумкова, 2014. – 64 с.
10. Approaches to Class Analysis [Text] / Ed. by Erik Olin Wright. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 212 p.

Стаття надійшла до редакції 23.12.2014

REFERENCES:

1. Babenko S. Sotsial'na nerivnist' v otsinkakh naseleennia Ukrainy (za rezultatamy mizhnarodnoho doslischhinnia ISSP 2009) (social inequality in the estimates of the population of Ukraine). Kyiv, 2009. 44 p.
2. Mishchenko M. Seredniy klas: samovyznachennya v sotsial'niy strukturi suspil'stva (Middle class: self-identification in the social structure). *Natsional'na bezpeka i oborona*. 2008, no 7, pp. 7-13.
3. Oksamytna S., Brods'ka S. Klasova samoidentyfikatsiya naseleennya Ukrainy (The population's self-identification in Ukraine). *Naukovi zapysky NaUKMA*. 2001, vol. 19, pp. 44-50.
4. Makeev S., Oksamytna S. Tendentsiyi stanovlennya seredn'oho klasu (Tendencies of the middle class formation). *Ukrayins'ke suspil'stvo: desyat' rokiv nezalezhnosti*. Kyiv, 2001, pp. 278-285.
5. Symonchuk O. Dynamika sotsial'no-klasovoyi struktury u postradyans'kiy Ukraini (The class structure dynamics in Post-Soviet Ukraine). *Ukrayins'ke suspil'stvo. Dvadtsyat' rokiv nezalezhnosti. Sotsiologichnyy monitoringh*. Kyiv, 2011, vol. 1, pp. 68-83.
6. Symonchuk O. Klasovi pozytsiyi i klasovi identychnosti: analiz vzayemozvyazku (The class position and class identity: analysis of interrelation). *Naukovi zapysky NaUKMA*, 2014, vol. 161, pp. 46-55.
7. Symonchuk O. Seredniy klas u sotsial'niy strukturi ukrayins'koho suspil'stva (The middle class in the social structure of Ukrainian society). *Strukturni vymiry suchasnoho suspil'stva: Navchal'nyy posibnyk*. Kyiv, 2006, pp. 209-243.
8. Nerivnist' v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu (The Inequality in Ukraine: the scope and the ability to influence). Kyiv, 2012, 404 p.
9. Seredniy klas v Ukraini: kryteriyi identyfikatsiyi. Pozytsiyi ekspertiv, uyavlennya i samovyznachennya hromadyan (Middle Class in Ukraine: Identification Criteria. Expert Assessments, Citizens' Perceptions, and Self-Identification). Kyiv, 2014, 64 p.
10. Approaches to Class Analysis / Ed. by Erik Olin Wright. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 212 p.

Оксамитна Світлана Миколаївна - доктор соціологічних наук, доцент
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Адреса: 04655, м.Київ, вул. Г.Сковороди, 2,
E-mail: oksamyt@ukma.kiev.ua

Oksamytna Svitlana Mykolayivna – doctor of social sciences, associate professor
National university of «Kyiv-Mohyla academy»
Address: 2, Gh.Skovorody Str., Kyiv, 04655
E-mail: oksamyt@ukma.kiev.ua